

**ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ Ի (Վ) ՁԱՅՆՈՐԴԻ ՏԱՐԱԺԱՄԱՆԱԿՅԱ
ԵՎ ՀԱՄԱԺԱՄԱՆԱԿՅԱ ԲՆՈՒԹԱԳՐԵՐԸ**

ՎԱՐԴԱՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Հին գրական հայերենում *ւ*-ը հանդիպում է բառամիջի և բառավերջի դիրքերում: Ըստ էության, այդ դիրքերը երկբարբառային են, որովհետև դրանցում *ւ*-ը, նախորդող կամ հաջորդող ձայնավորի հետ (հմմտ. *արեւ*, *ասորոց* «ասորիների») արտաբերվելով մեկ վանկում, բաղադրում է երկբարբառակերպ: Ընդ որում՝ *ւ*-ը երկբարբառակերպ է բաղադրում ոչ միայն փակ վանկում, ինչպես որ հայերենագիտության մեջ ընդունված է դեռևս Ն. Հյուբշմանի ժամանակներից (հմմտ. *ա-ւագ*, *հի-ւանդ*, *ա-ւանդ*, *աւր*, *հաւր*, *կար-աւտ*, *ա-րիւն*, *վիւն*, *ա-ռեւծ*, *բեւր*, *գեւղ* /(*գիւղ*), *հա-րեւր*, *որդ-ւոց* «որդիների», *հոռմայեց-ւոց* «հոռմեացիների», *ոսկ-ւով*, (*ի*) *կղզ-ւոջ* «կղզում», (*ի*) *տեղ-ւոջ* «տեղում» են), այլև բաց (հմմտ. *ա-ւե-տարեր*, *հա-ւա-սար*, *ա-ւե-տեմ* «բարի լուր տալ» են) կամ *պայմանականորեն բաց* /(*պայմանականորեն փակ*) վանկում, երբ *ւ*-ը բառի վերջին բաղադրիչն է (*արեւ*, *բարեւ*, *նաւ*, *հաւ* «թոշուն», *թիւ*, *հուլի* են)¹:

Ուշագրավ է, որ հին հայերենի (այսուհետև՝ հն հյ.) երկբարբառների նվիրված քննություններում «*ւ*+ձայնավոր» կաղապարով տարբերակվում է միայն *ւո* երկբարբառ, իսկ *ւա* և *ւե* երկբարբառներ (ըստ իս՝ երկբարբառակերպեր) չեն տարբերակվում, որովհետև երկու ձայնավորի միջև դիրքը չի համարվում երկբարբառային: Գրաբարյան հայերենում *ւո* երկբարբառ տարբերակել են Մ. Աբեղյանը, Ա. Աբրահամյանը և Գ. Ջահուկյանը²: Ըստ ամենայնի՝ *ւա* և *ւե* երկբարբառներ (=երկբարբառակերպեր) չտարբերակելը հիմնավորվում է միջձայնավորական դիրքում *ւ*-ի՝ իբր բաղաձայնական (իմա՝ *ւ*/(*v*)-ին համարժեք) գործառույթ

¹ *Աւ*, *իւ*, *եւ* կազմությունների համար բառավերջի դիրքը երկբարբառային է համարել միայն Ն. Աճառյանը (տե՛ս **Հրայրա Աճառյան**, Հայոց գրերը, Եր., 1984, էջ 588): Նա *ւո*, *ւա*, *ւե* հնչյունական կազմություններին չի անդրադառնում և իր կողմից տարբերակված երկբարբառների թվում այդպիսիք չի հիշատակում (տե՛ս նույն տեղը, էջ 581):

² Տե՛ս **Մանուկ Աբեղյան**, Գրաբարի քերականություն // Երկեր, հ. 2, Եր., 1974, էջ 715, **Ա. Ա. Աբրահամյան**, Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1976, էջ 5, **Джаукян Г. Б.** Сравнительная грамматика армянского языка. Ер., 1982, էջ 28: Գ. Ջահուկյանը հին հայերենում տարբերակել է նաև *ու* /ou/ երկբարբառ (հմմտ. *կուվ-ք*/kov-k՝ (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 27)՝ ըստ ամենայնի երևույթը դիտարկելով տարածամանակյա հայեցակերպում հ.-ե. նախաձևի տեսանկյունից (հմմտ. *gʷou->կով): Դասական գրաբարում համաժամանակյա հայեցակերպով այդպիսի երկբարբառի (երկբարբառակերպի) տարբերակումը չի կարող արդարացվել, որովհետև *ւ*/(*v*)-ն միանշանակորեն բաղաձայն էր:

իրականացնելու հանգամանքով³: Թեպետև միջձայնավորական դիրքում *z*-ին բաղաձայնական *z*[v]-ին համարժեք գործառույթ վերագրելը փորձ է արվում հիմնավորել հնչույթաբանորեն, այն է՝ այսպես կոչված «բաղաձայնական *ni*-ն» (հմմտ. *լեզուական, զինուոր, թուղ* նն), *z*-ը (հմմտ. *տազ, թի* նն) և *z*(v)-ն համարվում են <Ու> հնչույթի դիրքային տարբերակները⁴, բերվող փաստարկները, սակայն, համոզիչ չեն: Մեր կարծիքով, այդ տեսակետի համար երկրորդական չէ հոգեբանական գործոնի դերը, այն է՝ *z*-ի ավանդական արտասանությունը իբրև *z*[v]: Այս և նմանօրինակ դեպքերում ավելի իրատես էին Ա. Մեյեն և Հ. Աճառյանը, որոնց կարծիքով առնվազն գրերի գյուտի շրջանում (ըստ Ա. Մեյեի՝ «այբուբենի ստեղծման ժամանակ») *z*-ն և *z*-ը եղել են տարբեր հնչույթներ⁵: Առայժմ մի կողմ թողնելով հիշյալ բաղադրիչների հնչույթային և հնչյունական հարաբերակցության խնդիրը, նկատենք, որ հին գրական հայերենի *z*-ը, *z*-ի և *n*-ի հետ միասին, «սուղք» (իմա՝ կարճ-Վ. Պ.) ձայնավորների շարքում է դասվել Դ. Թրակացու «Քերականական արվեստում» և նրա մեկնություններում, որոնք հին հայերենի հնչույթային կազմի և քերականական կառուցվածքի մասին տեղեկություններ պարունակող առաջին գրավոր աղբյուրներն են⁶: Որքան էլ որ այդ երկերը ձևված են հին հունարենի կաղապարով, այնուամենայնիվ, դրանցում առկա տեղեկությունների անտեսումը ճիշտ չի լինի: Դրանք պիտի նկատի ունենալ արդի լեզվաբանական մտքի նվաճումների հետ համադրաբար: Խելամիտ չէ հատկապես հնչյունաբանական տեղեկությունների անտեսումը, որովհետև հազիվ թե մենք կարող ենք ավելի ճիշտ պատկերացում կազմել հին հայերենի այս կամ այն հնչյունի արտասանական որակի մասին, քան այդ լեզվի կրողները: Ըստ այդմ՝ պիտի կարծել, որ հին հայերենի *z*-ի հնչումը չէր կարող նույնանալ *z*(v)-ի հնչման հետ: Հետևաբար հազիվ թե հավանական է, որ *z*-ը որևէ դիրքում իրականացրել է բաղաձայնական գործառույթ:

z-ի ծագումը և հնչաբանական արժեքայնությունը որոշելու առումով առանձնահատուկ նշանակություն ունեն հ.-ե. նախալեզու-հին հայերեն ծագումնաբանական առնչությունները: Այդ առումով ևս, ինչպես և այլ դեպքերում, առաջին ուշագրավ նկատառումները պատկանում են հայերենագիտության երախտավորներին: Մասնավորապես.

³ Գրաբարում *zn*(յօ) երկբարբառ չեն տարբերակում հատկապես այն հայերենագետները (հմմտ. *Туманян Э. Г. Древнеармянский язык. М., 1971, 2. Դ. Մուրադյան*, Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. I, Եր., 1982), որոնք հիմնականում հետևում են Է. Աղայանի առաջադրած սկզբունքներին (տե՛ս *Է. Բ. Աղայան*, Գրաբարի քերականություն, Եր., 1964, էջ 102-140):

⁴ Տե՛ս *Է. Բ. Աղայան*, նշվ. աշխ., էջ 96, 187-189:

⁵ Տե՛ս *Meillet A.*, Esquisse d'un grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne, 1936, էջ 48-49, *Հրաչյա Աճառյան*, Հայոց գրերը, էջ 586:

⁶ Տե՛ս «Արուեստ Դիոնիսեայ քերականի» // *Նիկողայոս Արոնց*, Երկեր, հ. գ, Եր., 2008, էջ 5, 94, 163, 200, 235, *Գ. Ջահուկյան*, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Եր., 1955, էջ 44-169:

1) Հ. Հյուբշմանը հն հյ. չ-ի համար նշում է հ.-ե. v, p, bh և m համարժեքները՝ նկատի ունենալով առավելապես ցեղակից ձևերի հետ համապատասխանությունները⁷, սակայն նրա կողմից բնիկ հայերեն ճանաչված որոշ բառեր, օր.՝ *սեաւ, վառել*⁸, հետագայում համարվեցին իրանական փոխառություններ⁹։ 2) Ա. Մեյեն, անդրադառնալով տարբեր դիրքերում հն հյ. չ-ի հ.-ե. համապատասխանների հարցին, որոշակի է արտահայտվում միայն բառակազմում *w(>g^w)>q/վ անցման մասին¹⁰։ 3) Հ. Պեդերսընը հն հյ. չ-ի նախաձև է համարում հ.-ե. *bh-ն (հմմտ. հյ. *ստելում* (-ել), *յստելում* «ավելացնել» - հուն. ὀφέλλω «ավելել»¹¹։ այդ ձևերի համար ենթադրվում է հ.-ե. *obhel- նախաձևը¹²։ Նշված տեսակետներից խնդրահարույց է թվում հատկապես վերջինը, որը հն հյ. չ-ի համար միանշանակ սահմանում է մեկ նախաձև հ.-ե. *bh-ն։ Ըստ Գ. Ջահուկյանի «Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան» աշխատության, շուրջ 1380 բառարմատներից *bh>ւ անցում վկայված է միայն 6-ում (հմմտ. *aləbħhiyā >աղաւնի, *bħoro, ā->ւոր, *psəbħ->աւ-ազ (ն-աւազել), *goləbħ-(əu-?)>կաղաւել «ձմռանը օձի թմբելը»¹³, *g^worēbħ-no->կորիւն, *labħ-?>լաւ, *obhel->աւելում), այնինչ անհամեմատ գերակշռում են *u>ւ (42) և *u>ւ (24) համապատասխանությունները (հմմտ. *aləu- (*aleu-) > հյ. աղաւաղ (աղելաղ), *alətriyo->աղաւորի-ք, *aləuero-?>ալելը/-իւր (-ոյ), *augħi-?>աւձ, (-ի), *ari-tro-?>հարիւր (?), *arətro-m>արաւր (-ոյ), *arəu->հարաւ-ունք, *au-ti-?>աւթ (-ի), *au->աւ (ասիկ), *au-dhi->(յ)աւղ (-ի), *aued->աւետ, -եմ, *auēid->աւէտ, *Hauə->հաւան, -իւմ, *Hau->հաւ, *aulos>աւղ (-ոյ), *bħrēu>աղբելը/-իւր, *dā-p-ni->տաւն (-ի), *diu->տիւ «օր», *dhe(u)-dheu->դեղեղիւ «տատանվել, վարանել», *el-u-eno->եղել-ին, *g^hi-u-l->ծիւղ (ընծիւղ), *genə-tlo->ծնաւղ, *g^wənpərti->ծանաւթ, *g^hiyōm>ձիւն, *ghəu->գաւ-առ, *gūu->կիւ «ծամոն, մաստակ» են)։ Կան նաև հնչյունական այլ անցումներ, որոնցով առկա համապատասխանությունները նույնպես գերազանցում են *bh>ւ-ին (հմմտ. *p>ւ՝ 17, *t>ւ՝ 9)¹⁴։

Ինչպես երևում է այս թվերից, *u>ւ համապատասխանությունը յոթ

⁷ Տե՛ս Հայնրիխ Հյուբշման, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 2004, էջ 240-241։

⁸ Տե՛ս Հայնրիխ Հյուբշման, Հայերենի քերականություն, Եր., 2003, էջ 489, 494։

⁹ Տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայերենի արմատական բառարան (այսուհետև՝ ՆԱԲ), հ. IV, Եր., 1979, էջ 195-196, 307-308, Գ. Բ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան (այսուհետև՝ ՀԼՊՆԺ), Եր., 1987, էջ 543, Գևորգ Ջահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, այսուհետև՝ ՆԱԲ), Եր., 2010, էջ 674, 704։ Ըստ Հ. Աճառյանի «հյ. նախաձայն չ-ով բառերը ընդհանրապես բնիկ չեն» (Հր. Աճառյան, ՆԱԲ, հ. IV, էջ 307)։

¹⁰ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 48-51։

¹¹ Տե՛ս Հովեր Պեդերսըն, Հայերեն եւ դրացի լեզուները, Վիեննա, 1907, էջ 6։

¹² Տե՛ս նաև Հր. Աճառյան, ՆԱԲ, հ. I, Եր., 1971, էջ 356։

¹³ Տե՛ս Հր. Աճառյան, ՆԱԲ, հ. II, Եր., 1973, էջ 495, Ռուբեն Ղազարեան, Գրաբարի բառարան, հ. Ա, Եր., 2000, էջ 623։

¹⁴ Տե՛ս Գ. Բ. Ջահուկյան, ՀԼՊՆԺ, էջ 111-157։

անգամ գերակշռում է *bh>ւ-ին: Եթե նկատի ունենանք, որ հնդեվրոպարանության մեջ ընդունված պատկերացումների համաձայն *u-ն և *u/*w-ն համարվում են «միևնույն հնչյոթի համակցային տարբերակները, որոնք, կախված հնչյունական միջավայրից, դրսևորվում են իբրև վանկարար և ոչ վանկարար տարբերակներ»¹⁵, իսկ դա հիմք է տալիս ասելու, որ իբրև հնչյունական բաղադրիչներ՝ նրանք լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ են, ապա այդ տարբերությունը կմեծանա շուրջ տասուկես անգամ: Կան նաև այլ համապատասխանություններ՝ *m>ւ (*āmdōr>աւր (-ուր)-1), *bh>բ (4), *u>վ (3), *u>լ (1) ևն, որոնք նախորդների համեմատությամբ փոքրաթիվ ընդգրկում ունենալու պատճառով չեն կարող օրինաչափական համարվել: Եթե «Ակնարկներ հայերենի նախագրային փուլի պատմության» գրքում Գ. Ջահուկյանը *u>վ(v), *u>0(ø), *u>b(բ), *u(>*g) >կ(k) հնչյունական անցումները, «օրինաչափություններից շեղումներ» համարելով հանդերձ, ըստ էության, ներառում է բնիկ հայերեն բառերի մեջ (դրանցից, օրինակ, *u>վ(v) համապատասխանություն նշվում է 22 բառում՝ վագ, վաղակաւոր «կարճ թուր, մի տեսակ դաշույն», վայելք «հաճույք», վայր, վայթեմ «պարպել», վանդեմ «քանդել, հետնել, բռնել», վաչ «սայլ» (որից վաչկատուն), վառ «տաք, հրե», վառեմ «զինել», վարար «ջրառատ» ևն)¹⁶, ապա ավելի ուշ հրատարակված աշխատություններում դրանք համարվել են փոխառություններ կամ «անհայտ ծագման» բառեր¹⁷, ըստ էության վ(v)-ով սկսվող բառերի ծագումնաբանության հարցում ընդունելով Հ. Աճառյանի տեսակետը՝ որոշ բացառություններով¹⁸: Դա նշանակում է, որ բառասկզբի դիրքում հ.-ե. *u>հյ. վ(v) անցման հավանականությունը փոքր է, եղած սակավաթիվ օրինակներն էլ տատանվում են *u-ի և *u-ի միջև (հմմտ. *upper-> (h) վեր, *upero->h վեր, -ոյ, *uai->վայ, *uai-je->վայեմ): Հետևաբար այդ դիրքում օրինաչափական պիտի համարել միայն հ.-ե. *u>հյ. զ(g) համապատասխանությունը:

Ակնհայտ է, որ վերոշարադրյալը ոչ միայն հիմքեր չի տալիս *bh-ն համարելու հն հյ. լ-ի հիմնական նախաձև, այլև դրանցից մեկը:

Բնիկ հայերեն բառերում՝ 1) *u>ւ, *u>լ, *p>ւ, *t>ւ, *bh>ւ, *m>ւ, *bh>բ, *u>վ, *u>լ հնչյունական անցումները, որպես կանոն, ներառում են բառամիջի և բառավերջի դիրքերը, բայց նշված դիրքերում կան նաև *u>գ անցման դեպքեր (հմմտ. արեգ<*reu-, կոզի<*goujio-, լոզանամ

¹⁵ Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Т. I. Тбилиси, 1984, с. 163, ինչպես նաև Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М.-Л., 1938, էջ 130, Одри Ж. Индоевропейский язык // «Новое в зарубежной лингвистике». Вып. XXI. М., 1988, էջ 35:

¹⁶ Տե՛ս Դձաւկյան Գ. Բ. Очерки по истории дописьменного периода армянского языка. Ер., 1967, էջ 264-270:

¹⁷ Տե՛ս Գ. Բ. Ջահուկյան, ՀԼՊՆԺ, էջ 111-157, Գևորգ Ջահուկյան, ՀՄԲ, Եր., 2010, էջ 701-715:

¹⁸ Տե՛ս Հր. Աճառյան, ՀՄԲ, հ. IV, էջ 292-354:

<*louə-nā, *ստոյգ*<*isteuā, *տայգր*<*daiuēr)¹⁹, որը նշանակում է, որ այդ հնչյունական համապատասխանությունը (իմա՝ հնչյունական օրենքը) տարածվում է ոչ միայն բառասկզբի դիրքի վրա. 2) մյուս կողմից՝ *արեւ*- (<*reu-)~*արեգ* (<*reu-), *կով* (<*g^uou-)~*կոզի* (<*g^uoujio-) զուգահեռները վկայում են «*լ~գ~վ*»-ի ազատ հերթագայական տարբերակներ լինելու մասին. 3) ինչպես *u>լ, *u>լ, այնպես էլ *p>լ, *bh>լ անցումները հն հյ. լ-ի շրթնային բնույթի վկայություններ են. 3) ընդհանուր առմամբ՝ ինչպես *u>լ, այնպես էլ *u/(w)>լ համապատասխանությունը գործում է երկրաբառների/(երկրաբառակերպերի) միջև (հմմտ. *aughi-?>*աւձ*, *dhe(u)-dheu->*դեղեղիս*, *aued->*աւետ*, *bhrēu>*աղբեր* նն), սակայն եթե նկատի ունենանք, որ հն հյ. լ-ի հ.-ե. համարժեքը ոչ միշտ է երկրաբառի բաղադրիչ (հմմտ. *t>լ-*genətlə->*ծնաւղ*, *aratrom/arətrom >*արաւր*, *pətro's(<*pətéer)>*հաւր*(<*հայր*), *p>լ-*g^unāpti->*ծանաւթ*, *m>լ-*āmōr²⁰>*աւր* նն)²¹, իսկ առանձին դեպքերում այդպիսին պարզապես հնչյութային զրոն է (հմմտ. *ā(ə)>*աւ*-*g^uenā>*կնաւ* «կնոջով»՝ *կանամբ* ձևի կողքին), ապա կարծում ենք՝ մեր կողմից կիրառված զուգահրությունը, այն է՝ *u>լ, *t>լ, *p>լ նն, զուրկ չէ հիմքերից²²:

Հին հայերենի լ-ի հնչյունական արժեքայությունը որոշելու հարցում կարևոր է նաև նախագրային շրջանի փոխառությունների դերը, որոնք հայերենը կատարել է ինչպես ցեղակից, այնպես էլ ոչ ցեղակից լեզուներից (հմմտ. ուրարտ. b>hյ. լ՝ abili-d(u)-> *աւելի*, իրան. β>hյ. լ՝ dandan(a)βand>*դանդանաւանդ* «սանձ, պախուրց», իրան. f>hյ. լ՝ kafsik>*կաւշիկ*, իրան. v>hյ. լ՝ bavandak>*բաւանդակ* (*բովանդակ*), հուն. αv>hյ. *աւ*՝ αἰγοςτοσ>*աւգոստոս*, հուն. αv>hյ. *աւ*՝ Εὐσέβιος>*Եւսեբիոս*, ասուր. p/b>hյ. լ՝ ḥalāpu / ḥalābu «ծածկել»>*հալաւ* «զգեստ», ասուր. ī>hյ. ḥi zabbīlu>*զաւբիւղ*, ասուր. w/(y)>hյ. լ՝ qaqqəwā>*կաքաւ*²³, f-լ՝ qəlafā>*կեղեւ*,

¹⁹ Համեմատարանական գրականության մեջ նախաձևերի՝ կարճ կամ երկար ձայնավորներով վերականգնելու հարցը հաճախ խնդրահարույց է. հմմտ. Джаукян Г. Б. Сравнительная грамматика армянского языка, էջ 35, բայց նաև Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание, М., 1980, էջ 53:

²⁰ Եթե նույնիսկ ընդունենք, որ նշված բառում *m-ն երկրաբառի ոչ վանկարար բաղադրիչ է *ām, ինչպես որ համարել են, օր., Ա. Մեյեն և Է. Պոռկոշը (տե՛ս Мејне А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, էջ 134-145, Прокош Э. Сравнительная грамматика германских языков. М., 1954, էջ 92), ապա *t և *p խուլերի մասին դա հնարավոր չէ ասել:

²¹ Ենթադրվում է, որ տեղի են ունեցել *t(>j)>լ, *p>լ, *m>լ, ավելի ստույգ՝ *at/ət(>aj)>աւ, *āp/*op/ep/ ip > աւ /եւ/իւ, *ām>աւ անցումներ:

²² Դասական հնդեվրոպականության մեջ ընդհանուր առմամբ *əu (հմմտ. *aləu>*աղաւաղ*), *iu (հմմտ. *diu->*տիւ* «օր») տիպի հաջորդականությունները երկրաբառներ չեն համարվում: Այդ առումով բացառություն է Է. Պոռկոշը (տե՛ս Прокош Э., նշվ. աշխ.): Մենք նույնպես ձեռնպահ ենք մնում դրանք երկրաբառ դիտելուց:

²³ Գ. Ջահուկյանը, չբացատրելով հյ. *կաքաւ* բառի հ.-ե. ծագումը (հմմտ. *kak(k)-> հուն. κακκάβη «կաքաւ», κακκάξω «կչկչալ, կաքավի ձայն արձակել», լատ. caccilāre, ստ. գերմ. kakkeln «կչկչալ»), այնուամենայնիվ, ինչպես Հ. Հյուբշմանը և Հ. Աճառյանը, նաև ավելի հակված է այն համարելու ասորական փոխառություն (տե՛ս Գևորգ Ջահուկյան, ՀՄԲ, էջ 396): Ըստ Էռնոյան, Հ. Աճառյանը ևս չի բացատրում *կաքաւ* բառի հ.-ե. ծագումը, երբ այն ասորերենին անցած է համարում հունարենից (տե՛ս Հր. Աճառյան, ՀՄԲ, հ. II, 1973, էջ 564):

էրր. u>հյ. շ՝ tāu>թաւ (տառը), էրր. v>հյ. շ՝ sīvān >սիւան «ամիս», էրր. ā>հյ. ւա՛ səbāōθ>սաբաւովթ «աստված»: Բացառությամբ իրան. f>հյ. շ անցման, մյուս դեպքերը (b//β//w//v//p>շ) վկայում են շրթնայնացման՝ որպէս հն հյ. շ-ի բնութագրական հատկանիշներից մեկի մասին:

Լինելով հ.-ե. տարբեր հնչույթների հնչունափոխության արդյունք և փոխառություններում ներկայացնելով ցեղակից ու ոչ ցեղակից լեզուների տարբեր հնչույթներ, այնուամենայնիվ, այդ բոլոր հնչույթները չեն կարող լինել հն հյ. շ-ի ծագումնաբանական նախաձևերը: Այդ առումով, կատարված քննությունից բացի, հատուկ կարևորություն են ձեռք բերում նաև հետևյալ հանգամանքները. ա) ինչպէս բնիկ հայերեն բառերի, այնպէս էլ փոխառությունների մեջ բառամիջի և բառավերջի դիրքերում էականորեն գերակշռում են *u>շ, *x>շ համապատասխանությունները, բ) նույն դիրքերում կան նաև *x>q անցման օրինակներ, գ) *u>q համապատասխանությունը օրինաչափական է բառակերպի դիրքում (հմմտ. *uoid->qhuw-եւ (<qէտ), *e-uid-et>ե-qhuw «նա գտավ», *xeldy->qեղձ, *xel-mn>qեղմն, *xeikero->qիշեր ևն)²⁴, որն էլ հիմք է տվել խոսելու այդ դիրքում *u>q հնչունական օրենքի մասին: Այս իրողությունները հիմք են տալիս ասելու, որ հն հյ.-ի շ-ի ծագումնաբանական նախաձև պիտի համարել հ.-ե. *x ձայնորդը՝ իր *u ձայնավորական տարբերակի հետ միասին, որոնք երկուսն էլ շրթնային արտաբերությամբ հնչույթներ են: Ասվածի լրացուցիչ փաստարկ կարող է լինել այն, որ ոչ հազվադեպ հն հյ.-ի շ-ի համապատասխանները շրթնային բաղաձայններ ու ձայնորդներ են՝ b, bh, p, m, ընդ որում՝ ոչ միայն ցեղակից հ.-ե. լեզուներում, այլև ոչ ցեղակիցներում:

Ա. Մեյեն, ծագումնաբանորեն նույնը համարելով «գեր ի վերոյ» արտահայտության գեր և վեր բաղադրիչները, ի վեր, ի վերայ ձևերի համար ևս ընդունել է *w(u)-ով նախաձև՝ վ-ն հնարավոր համարելով միայն ձայնավորին հաջորդող դիրքում²⁵, սակայն Հ. Աճառյանը և Գ. Ջահուկյանը այդ ձևերի համար ընդունել են ձայնավորական *u-ով (*uper->հյ. *nuwep>վեր) նախաձև²⁶: Վ-ով սկսվող բնիկ հայերեն բառերի սակավաթիվ լինելը հիմքեր չի տալիս առնվազն բառակերպի դիրքում ընդունելու նաև հ.-ե. *x(w)>հյ. վ հնչունական օրենք: Ըստ ամենայնի՝ այդ հնչունական անցումը վերաբերում է համեմատաբար ավելի ուշ ժամանակների, քան *x>q անցումն է, և կարող էր պայմանավորված լինել այլ գործոններով, օր.՝ իրանական հնագույն փոխառությունների համաբանությամբ կամ էլ մակաշերտային (սուպերստրատային / superstratum) ազդեցությամբ:

Նշված իրողությունները հիմք են տալիս ասելու նաև, որ հ.-ե. նա-

²⁴ Հ.-ե. *x>հյ. q համապատասխանություն սահմանվում է 47 բնիկ հայերեն բառարմատի դեպքում (տե՛ս Գ. Բ. Ջահուկյան, ՀԼՊՆԺ, էջ 154-157):

²⁵ Տե՛ս Meillet A., նշվ. աշխ., էջ 50:

²⁶ Տե՛ս Հր. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. IV, էջ 329-332:

խալեզվից բաժանվելուց հետո որոշ ժամանակաշրջան՝ առնվազն վաղնջահայերենի սկզբնական փուլում, բառասկզբի դիրքում դեռևս պահպանվել էր շրթնային արտաբերությամբ *ι* (*u) ձայնորդը²⁷: Ըստ այդմ, օրինակ՝ «գիտեմ»-ը, մինչև գրաբարյան փուլին հասնելը, կարող էր ունենալ հնչյունափոխական զարգացումների հետևյալ ընթացքը. *uoida > **ιηηե-(u)* // **ιեηե-(u)* > **ι^gեηե-(u)* > { *q *հետե-(u)* } **q'ետե-(u)* > **qhտե-(u)*: Հետևաբար հ.-ե. **u/(w)* > *h*. *q*(*g*) անցումը կարող էր տեղի ունենալ **u^g(**l^g)** > { **g^uh(**q^h)** } > **g^u(**q^l)** միջանկյալ աստիճաններով: Այդ տեսակետի օգտին է վկայում այն հանգամանքը, որ հ.-ե. միասնության շրջանում հնարավոր էին «տատանումները շրթնայնացած հետնալեզվայինների» և *u-ի միջև (հմմտ. **g^uhel-* «ցանկանալ» // **uel-* «ցանկանալ, ընտրել», **g^uā-* «գալ» // **uā-dh-*, **k^usep-* (?) // *uesperos «երեկո») ²⁸, այսինքն՝ շրթնայնացած հետնալեզվայինները և շրթնային *u*-ն դեռևս գտնվում էին ազատ հերթագայության հարաբերության մեջ, այն է՝ կարող էին հանդես գալ միևնույն դիրքում՝ առանց իմաստատարբերակիչ գործառույթի: Ճիշտ է, բառասկզբի *u-ն հ.-ե. ցեղակիցներից իր շրթնային արտաբերությունը պահպանել էր փոքրաթիվ լեզուներում՝ գոթերեն, իտերերեն, դասական լատիներեն և հին իրանական լեզուներ (հմմտ. **uīro-* // **uīro-* «տղամարդ» > գոթ. *wair*, *uoida-«ես գիտեմ» > գոթ. *wait*, **u^lk^u-os* / (**u^lp^u-os*) ²⁹ «գայլ» > գոթ. *wulfs*, իտեր. *ulippana-*, **uei^h-* «մարդագայլ» («գայլի փոխակերպված մարդ») ³⁰ > իտեր. *uetna-*, ³¹ **dai^uēr* «տայգր» > լատ. *lēvir* [le:uir] (< հին *dēvir*), *uīr «տղամարդ» > լատ. *vīr* [vi:r] (*v*-ն դասական շրջանում հնչել է իբրև երկշրթնային *u*) ³², **sā^uel-* «արև» > ավեստա *hvar-* «արև, արևի լույս» ³³ են), բայց և այնպես այդքանն էլ բավարար է, որպեսզի տիպաբանորեն այն հնարավոր լիներ նաև վաղնջահայերենի փուլում: Այս հարցը կարևոր նշանակություն ունի ոչ միայն հին հայերենի հնչյու-

²⁷ 19-րդ դարավերջի և 20-ի սկզբի հնդեվրոպաբանները, ինչպես, օրինակ, Հ. Հյուբշմանը և Հ. Պեդերսընը այդ հնչյունը նշանակում են *v*-ով, այսինքն՝ նրան վերագրում են շրթնատանային արտաբերություն (տե՛ս **Հայնրիխ Հյուբշման**, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 2004, էջ 230, 244, **Հովգեր Պեդերսըն**, Նպաստ մը հայ. լեզուի պատմության, Վիեննա, 1904, էջ 1-2):

²⁸ Տե՛ս **Джаукян Г. Б.** Очерки дописменного периода армянского языка. Ер., 1967, էջ 224:

²⁹ Թ. Գամկրելիձեի և Վյաչ. Իվանովի համակարգում վերականգնվում են **u^lk^ho-* / (**u^lp^h-*) տարբերակներով (տե՛ս **Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс.** Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. II, Тбилиси, 1984, էջ 492):

³⁰ Այդ բառը պահպանել են հին իսլանդերենը (*vitnir*), սլովեներենը (*vedanec*, *vedomec*), ուկրաիներենը (*вишун*) և հին չեխերենը (*vědi*) (տե՛ս նույն տեղը):

³¹ Հին իտերերենում *u*-ն և *u*-ն եղել են միևնույն հնչյույթի վանկարար և ոչ վանկարար տարբերակները, ինչպես և հ.-ե. նախալեզվում, սակայն նոր իտերերենում, ըստ Վ. Իվանովի, «գրաֆիկական տվյալների հակասականությունը թույլ չի տալիս ավելի ճշգրիտ որոշելու հարաբերակցությունը» նրանց միջև. «հնարավոր է, որ» երբեմնի լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ գտնվող այդ հնչյունները բռնել էին «հնչույթայնացման ուղին» (**Иванов В. В.** Хеттский язык, М., 1963, с. 69, 82):

³² Տե՛ս **Семереньи О.**, նշվ. աշխ., էջ 55, «Латинский язык» (под общей ред. В. Н. Ярхо и В. И. Лободы) / М., 1983, էջ 14:

³³ Տե՛ս **Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс.**, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 684, ինչպես նաև՝ **Растаргуева В. С.** Древнеиранские языки // «Языки Азии и Африки». Т. II, էջ 18-24:

թային համակարգի պատմական (տարածամանակյա) քննության տեսանկյունից, այլն հին գրական հայերենի (գրաբարի) հնչույթային համակարգի նկարագրական (համաժամանակյա) քննության տեսանկյունից: Այն է՝ *դասական հայերենի լ(ւ)-ը նույնպես եղել է երկշրթնային արտաբերությամբ հնչյուն (պիտի կարծել ունեցել է արդի անզլերենի w-ին մոտ հնչյունական արժեք) և հին գրական հայերենի հնչույթային համակարգում գործառական առումով ընդհանրապես զբաղեցրել է նույն տեղը, ինչ որ *լ(w)-ը հ.-ե. նախալեզվի հնչույթային համակարգում:* Այստեղ բացառություն էր բառասկզբի դիրքը, որտեղ, ինչպես արդեն նշվեց, *լ(w)-ը դեռևս նախագրային հայերենում փոխվել էր զ(ց)-ի³⁴:

Եթե հ.-ե. նախալեզվում *ւ-ն և *լ-ը միևնույն հնչույթի դիրքային տարբերակներն (= ենթահնչույթները) էին, ապա հին հայերենի դեպքում այդ հարցի պատասխանը միանշանակ չէ, որովհետև մեր դիտարկումների համաձայն՝ հին հայերենի *ու*-ն գոնե դասական գրաբարի փուլում պարզ ձայնավոր չէր, այլ երկբարբառակերպ՝ [ou]³⁵: Քանի որ հին հայերենի *ու* (ou) երկբարբառակերպը հիմնականում սերում է պարզ ձայնավորներից, ինչպես կարճ, այնպես էլ երկար (հմմտ. *ւ-ից՝ *dhuktēr (<*dhugōter-) > դուստր, *dhur > դուռն, *snuso- > նու «հարսն», *ւ-ից՝ *mūs > մուկն, *ւլ > ուղի, *ւ-ից՝ *amōr > աւուր «օրվա», *dōm > տուն, *ու-ից (ոնգայինից առաջ)՝ *g' onu- > ծունր, *kūon-to- > սկունդ «շուն, շնիկ» են), և միայն երկրորդաբար է առաջացել հ.-ե. *ou, *ōu և *eu երկբարբառներից (հմմտ. *g' heu-lo- > ձող (> ձուլել), *leug' /loug' - > լոյծ (> լուծանել) *leuko-

³⁴ Ըստ միջին հայերենի հնչյունական համակարգի նկարագրական (համաժամանակյա) ուսումնասիրությունների՝ հն. հյ.-ի չ ձայնորդը միջին հայերենում վերածվել էր շրթնատամային չ(ʃ) ի (տե՛ս **Մ. Ղազարյան**, Միջին հայերեն, գ. Ա, Եր., 1960, էջ 180-181, «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության» (Հ. Դ. Մուրադյան, Մ. Հ. Մուրադյան, Մ. Մ. Անթոնյան), գ. Ա, Եր., 1972, էջ 142-143): Հ. Աճառյանը չ-ի միջինհայերենյան գործածությանը առհասարակ չի անդրադարձնում (տե՛ս **Հ. Աճառյան**, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Եր., 1951, էջ 226-254): Հարց է առաջանում. ինչո՞վ բացատրել, որ միջին հայերենով գրված ստեղծագործություններում չ-ը հանդիպում է նույնիսկ բառասկզբում՝ ձայնավորների նախորդող դիրքում: Հմմտ. «... ւ՛ Ոչ դու կարես զայդ գտանել» (60), «... ւ՛ ամենեցուն ես անտեսակ» (61), «... Լիբբ ւ՛ անամօթ այն շուն Սօֆին» (75) (**Ֆրիկ**, Տաղեր, Եր., 1982), «... Եկիր ւ՛ի հոգիս մըտար... //... ւ՛ելնելու ճարակ չի գըտար» (22), «... ի գըրկիս՝ ւ՛ երեսն երեսիս» (30), «... ւ՛ի այլ ջուր ձըգեն, նայ ապրի» (46), «... Հարցի ր, թանկ՝ ւ՛ աժան արա» (90) (**Նահապետ Քուչակ**, Հարյուր և մեկ հայրեն, Եր., 1987): Ուշադրություն դարձնենք, որ Ֆրիկը 13-րդ դարի հեղինակ է, իսկ Քուչակը՝ 16: Այս իրողությունը հիմք է տալիս մտածելու, որ հ.-ե. *լ-ի օրինական ժառանգորդը՝ հն. հյ.-ի չ-ը, բառասկզբի դիրքում զ(ց)-ի է վերածվել հին հայերենի ոչ բոլոր խոսակցական տարբերակներում: Պահպանվելով որոշ բարբառներում, հատկապես արևմտյան տարածքի, այն անցել է միջինհայերենյան խոսվածքներին, որը, ինչպես նկատել է Հ. Աճառյանը, բացառությամբ կիլիկյան հայերենի, գրական մշակման ենթարկված միասնական լեզու չի եղել (տե՛ս **Հ. Աճառյան**, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, էջ 253):

³⁵ Տե՛ս **Վարդան Չ. Պետրոսյան**, Հայկական և հնդեվրոպական երկբարբառային համակարգերը // Վեմ, 2015, թիվ 3(51), էջ 121-124, **Վարդան Պետրոսյան**, Հին հայերենի ձայնավորական համակարգի ծագումը և հնչաբանական արժեքայնությունը // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հայագիտություն, թիվ 2, 2017, էջ 48-50:

>լռյս(>լռչսաւորել) ևն), ապա, հնարավոր է, որ նախահայերենի, մասնավորապես՝ վաղնջահայերենի փուլում այն դեռևս պարզ ձայնավոր էր և *z(ս)-ի հետ գտնվում էր լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ:

Ինչպես արդեն նշվել է, դասական գրաբարի համաժամանակյա հնչույթաբանության տեսանկյունից է. Աղայանը սահմանել է z(ս)-ի, չ(v)-ի և nz(օս)-ի ենթահնչույթային հարաբերակցություն, ըստ էության, nz-ի՝ որպես պարզ ձայնավորի երկբաղադրիչ գրության հարցում ընդունելով Հ. Հյուբշմանի տեսակետը: Անվանի գիտնականը սկզբունքորեն ճիշտ է՝ ասելով, որ «Մեսրոպը պատմա-համեմատական լեզվաբանության տվյալներ չունի» և «չգիտեր, թե nz-ն ինչպես է արտասանվել իրենից մի քանի հարյուր տարի առաջ, որպեսզի այդ արտասանության վրա հիմնվելով բաղադրյալ տառ հորիներ»³⁶: Բայց չէ՛ որ Մեսրոպին հայտնի չէին նաև լեզվի հնչական համակարգի հնչունաբանական և հնչույթաբանական հայեցակերպերի տարբերությունները, ավելի պարզ՝ *հնչույթի* (phoneme/фонема) և *հնչունի* (sound/звук) տարբերությունները, որպեսզի nz-ին, չ-ին և z-ին վերագրեր միևնույն հնչույթային արժեքը, իսկ դրանց տարբեր գրությունը պայմանավորեր դիրքայնությամբ, անկախ նրանց հնչունական արժեքից: Մասնավորապես, երկու ձայնավորի միջև և բառավերջի դիրքում լսվող [վ/v]-ն գրեր z-ով (հմմտ. *աւագ, նաւ, թիւ* ևն), բառասկզբում և n-ից հետո՝ չ-ով (*վարդ, վարք, կով, ծով* ևն), իսկ բաղաձայնի և ձայնավորի միջև՝ nz-ով (*զինուոր, նուէր* ևն) ևն: Ըստ իս, բոլոր դեպքերում էլ Մեսրոպը ունեցել է կողմնորոշվելու մեկ հիմնական միջոց՝ *հնչունի արտաբերությունը*, իսկ օտար գրային ավանդույթը (օր.՝ u ձայնավորի հունական երկբաղադրիչ գրությունը՝ ou) ունեցել է երկրորդային նշանակություն: Բնարկե ասվածը չի նշանակում, որ հն հյ. չ-ն, z-ը և nz-ն ընդհանրապես չէին կարող գտնվել լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ: Այլ նշանակում է, որ հայերենի այբուբենը ստեղծելիս Մաշտոցը չէր կարող առաջնորդվել հնչույթաբանական սկզբունքներով, որովհետև այդպիսիք պարզապես հայտնի չէին նրա ժամանակներում:

Որոշ իրողություններ ակնհայտ են. ա) գրաբարյան հայերենում բառասկզբում z-ն չի հնչել. այդ դիրքում՝ բաղաձայններից առաջ, հնչել է երկբարբառակերպ nz (հմմտ. *ունկն* «ականջ», *ուստր* «ոռի», *ուրկոտ* «բորոտ», *ուրուր* «ցին» ևն), իսկ ձայնավորներից առաջ՝ չ (հմմտ. *վառ, վեր, վիշտ, վոհմակ, վ(ը)նաս, վ(ը)հուկ, վ(ը)տակ* ևն)³⁷. բ) z-ն հնչել է երկու ձայնավորի միջև (հմմտ. *աւագ, աւէտեմ, հիւանդ* ևն) և բառավերջում՝ ձայնավորից հետո (հմմտ. *թել, թիւ, նաւ, հաւ, բու, չու* ևն), գ)

³⁶ Է. Բ. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 94:

³⁷ Այս առումով պիտի նկատի ունենալ, որ՝ 1) չ-ով սկսվող բառերը գերազանցապես (եթե ոչ՝ բացառապես) իրանական փոխառություններ էին, 2) բառասկզբի չ-ի և հաջորդող բաղաձայնի միջև հնչել է գաղտնավանկի թույլ ը(թ), որքանով բաղաձայնների կուտակումը, հատկապես բառասկզբում, բնորոշ չի եղել հին հայերենին:

ինչպես *վ~ւ*, այնպես էլ *ու~ւ*, *վ~ու* հակադրություն՝ որպես հնչույթաբանական իրողություն, չի եղել և ոչ մի դիրքում, բայց այդ հանգամանքը բավարար չէ՝ ասելու, որ այդ տառերով նշանակված հնչյունական բաղադրիչներն իրականացրել են միայն ենթահնչույթային գործառույթ, մասնավորապես *ւ*-ը չի ունեցել ինքնուրույն հնչույթաբանական արժեք:

Տիպաբանական տվյալները ցույց են տալիս, որ միայն լրացուցիչ բաշխումը բավարար չէ հնչույթահնչյունական հարաբերակցությունը որոշելու համար: Այսպես, անգլերենում և գերմաներենում [h]-ն կարող է լինել միայն բառասկզբում (հմմտ. անգլ. home «տուն», hand «ձեռք», head «գլուխ», գրմ. Hand «ձեռք (ոսկոր)», Haus «տուն», Haupt «գլուխ» ևն), իսկ [ŋ]-ն՝ միայն բառավերջում (հմմտ. անգլ. thing [θɪŋ] «իր, առարկա», bang [bæŋ] «հարվածել», rang [ræŋ] «զնգալ, հնչել», գրմ. lang [lan] «երկար», jung [jʊŋ] «երիտասարդ», eng [eŋ] «նեղ»), բայց դա դեռևս բավարար չէ այդ երկու հնչյունները համարելու միևնույն հնչույթի դիրքային տարբերակները, որովհետև նրանք կարող են հնչույթային հակադրություն ձևավորել այլ հնչույթների հետ (հմմտ. անգլ. hand [hænd] «ձեռք» ~ and [ænd/ ənd] «և, իսկ» - (h//θ), thing [θɪŋ] «իր, առարկա» ~ think [θɪŋk] «մտածել» -(ŋ//nk), գրմ. jung [jʊŋ] «երիտասարդ» ~ junge [ˈjʊŋe] «տղա» - (θ//e) ևն):

Հին հայերենի *ւ*(*յ*)-ը իմաստատարբերակիչ (=հնչույթային) հակադրություններ է ձևավորել այլ հնչույթների հետ, ընդ որում՝ ինչպես բառամիջի (հմմտ. *աւագ~անագ*(-ի, -ոյ) «կլայեկ»³⁸~*արագ*, *սիւն~սին* (ւ//θ), *աւր*(օր)~*ասր* «ոչխարի բուրդ»), այնպես էլ բառավերջի (հմմտ. *լաւ~լաց~լաւի*(-ի) «շան հեղուկ ուտելիք», *թի*(-ոյ)~*թիւ*~*թիզ* (θ-ւ-զ), *թեւ*~*թեր* «կողմ» ~*թեղ* «դեզ», *հաւ*(<*auēi-) «թռչուն»~*հաճ* «բարեհամբույր, քաղցրահայաց»³⁹~*համ* «2. լկամ, սանձ»⁴⁰, *նաւ*~*նայ* «թաց» ևն) դիրքերում: Պիտի ընդունել, որ, ի տարբերություն այլ ձայնորդների, *ւ*(*յ*)-ի հնչույթային կիրառությունները հին հայերենում սահմանափակված են եղել ոչ միայն դիրքայնորեն, այլև քանակական առումով, բայց և այնպես *ւ*(*յ*)-ը իրականացրել է նաև հնչույթային գործառույթ:

Ըստ ամենայնի՝ հայերենի նախագրային պատմության ընթացքում *ւ*(*յ*)-ի երկարժեք՝ ձայնավորական և բաղաձայնական, հատկանիշը թուլացել է, որովհետև հ.-ե. *ւ-ն, իբրև պարզ ձայնավոր, հայերենում դադարել էր գոյություն ունենալուց. այն վերածվել էր երկբարբառակերպի: Հավանաբար հենց այդ փուլում են իրենց վանկարար հնչյունական տարբերակներից զրկվել նաև հ.-ե. մյուս ձայնորդ հնչույթները՝ <R> [r//r̥], <L> [l//l̥], <M> [m//m̥], <N> [n//n̥], <I> [i//i̥]: Ըստ ամենայնի, այդ փուլը եղել է բավականին տևական թերևս հասնելով մինչև *հնագույն*

³⁸ Տե՛ս «Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի», Անթիլիաս, 1988, էջ 39:

³⁹ Տե՛ս Ռ. Մ. Ղազարեան, Գրաբարի բառարան, հ. Բ, Եր., 2000, էջ 16:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 17:

հայերենի ու շ հնագույն ենթաշրջանի սահմաններին՝ մ. թ. ա. III դ.⁴¹: Պահպանվելով միայն ձայնորդական կարգավիճակով՝ շ(չ)-ը հին հայերենում իրականացրել է իր հ.-ե. գործառույթների մի մասը միայն: Այդ հանգամանքը թուլացրել է նրա հնչույթաբանական դիրքերը, բայց նրան չի զրկել հնչույթային կարգավիճակից:

Այսպիսով, 1) հին հայերենի շ ձայնորդի հնչույթաբանական հիմնական նախաձևը հ.-ե. <*Վ>-ն էր՝ իր երկու [*u] և [*ʏ] ենթահնչույթներով. 2) դեռևս վաղնջահայերենի փուլում բառակազմում այն վերածվել էր գ(ց)-ի, իսկ բառամիջի և բառավերջի դիրքերում պահպանվել էր գրեթե նույնությամբ՝ որպես շրթնային ձայնորդ [ʏ]. հոգուտ այդ տեսակետի են վկայում ինչպես *u>ʏ, *ʏ>ʏ, *p>ʏ, *bh>ʏ, *m>ʏ, *bh>ʏ հնչունական անցումները, այնպես էլ ցեղակից և ոչ ցեղակից լեզուներից կատարված փոխառությունների հնչույթային համապատասխանությունները (հմմտ. b//β//u//ʊ//v//p>ʏ), որոնց որոշ մասը գործել է ոչ միայն բառակազմի, այլև բառամիջի և բառավերջի դիրքերում. 3) դեռևս նախագրային հայերենում շ(չ)-ը զրկվել էր իր ձայնավորական տարբերակից, որքանով որ հ.-ե. *u-ն որպես պարզ ձայնավոր, հն հյ.-ում այլևս չէր պահպանվել, ինչպես և չէին պահպանվել հ.-ե. մյուս ձայնորդների վանկարար տարբերակները. դասական գրաբարի փուլում, մի կողմից, շ(չ)-ը ուներ թույլ արտահայտված հնչույթային նկարագիր (ըստ էության, իմաստատարբերակիչ գործառույթ իրականացնում էր հիմնականում բառավերջում, իսկ բառամիջում՝ հազվադեպ), մյուս կողմից՝ լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ էր շ(v)-ի հետ, որն էլ, հավանաբար ուշգրաբարյան շրջանից սկսած, շ-ին դուրս է մղում իր կիրառական ոլորտներից. 4) բավարար չափով հիմքեր չկան խոսելու նաև շ(չ)-ու(օ) ենթահնչույթային հարաբերակցության մասին. այդ հարաբերակցությունն ավելի շուտ շ(v)-ու(օ) բնույթի է, որովհետև ու(օ)-ին փոխարինողը դարձյալ շ(v)-ն է, այլ ոչ թե շ(չ)-ը. 5) ինչ վերաբերում է թվացյալ իւ-ու հնչունափոխությանը (հմմտ. թիւ-թուոյ, տիւ-տունջեան, պատիւ-պատուել ևն), ապա իրականում գործ ունենք ի-ո հնչունական անցման հետ. երկբարբառակերպի և երկբարբառի տարբերությունը, թերևս, հենց այն է, որ, ի տարբերություն երկբարբառի, որի բաղադրիչները անտրոհելի են, երկբարբառակերպի բաղադրիչները կարող են տրոհվել:

Բանալի բառեր – հնչույթ և ենթահնչույթ, լրացուցիչ բաշխում, նախագրային հայերեն, շրթնային ձայնորդ, համաժամանակյա և տարաժամանակյա բնութագրեր

ВАРДАН ПЕТРОСЯН – *Диахроническая и синхроническая характеристика древнеармянского сонорного звука ւ(ւ)*. – Этимологическая праформа и фонетическая природа сонорного ւ – одно из наиболее сложных явлений фонетической системы древнеармянского языка. Сравнительно-историческое и типологическое исследование проблемы показывает: 1) наряду с хеттским, готским,

⁴¹ Նախագրային հայերենի շրջանաբաժանումը՝ ըստ **Գ. Բ. Ջահուկյան**, ՀԼՊՆԺ, էջ 25:

латинским и древнеиранскими языками, древнеармянский принадлежит к тем немногим индоевропейским языкам, в которых индоевропейское *ɥ всё ещё сохранило свою губную природу; 2) древнеармянское ɭ в основном выступает как закономерное развитие индоевропейского сонорного <*ɥ>, обнаруживая соответствие как его гласному (*u), так и согласному (*ɥ) вариантам; 3) в фонетической системе древнеармянского языка ɭ(u) имело слабо выраженный фонемный характер, вследствие чего уже с периода позднего грабара уступило сферы применения фонеме ɭ(v).

Ключевые слова: *фонема и субфонема, дополнительное распределение, дописьменный армянский, губной сонорный, диахроническая и синхроническая характеристики*

VARDAN PETROSYAN – *The Diachronic and Synchronic Aspects of the Old Armenian Sonorant ɭ(u)*. – The etymological prototype and phonemic nature of the sonorant ɭ are among the most intricate realities of the Old Armenian phonemic system. The historical-comparative and typological analysis of the issue under discussion reveals that 1) Old Armenian is one of the few Indo European languages together with Hittite, Gothic, Latin and Old Iranian languages, where the Indo European *ɥ has preserved its labial nature to this day. 2) The Old Armenian ɭ is mostly the result of the consistent development of the phoneme <*ɥ> with certain similarities with both its sonorant (*u) and consonant (*ɥ). 3) In Old Armenian the phonemic system ɭ(u) possessed a weak phonemic nature, this being the reason why it was replaced by ɭ(v) after the Late Grabar period.

Key words – *phoneme and sub-phoneme, additional distribution, pre-writing Armenian, labial sonorant, synchronic and diachronic aspects*